

CHEGARALANGAN LEKSIKANIING PAYDO BO‘LISH MANBALARI VA ISTORIK TARAQQIYOTI

Axmedova Gulnoza Hayot qizi

Buxoro davlat universiteti doktoranti

axmedovagulnoza09@gmail.com, 91 440 01 16

Annotatsiya. Mazkur maqolada chegaralangan leksika tushunchasi, uning turli shakllari – argo, jargon, sleng, dialektizm, tabu so‘zlar – va shu qatlamning paydo bo‘lish manbalari hamda tarixiy taraqqiyoti keng yoritiladi. Muallif chegaralangan leksika jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish, madaniy va psixologik omillar, shuningdek, tarixiy-siyosiy jarayonlar ta’sirida doimiy o‘zgarib, boyib borishini ta’kidlaydi. Maqolada qadim jamiyatlardagi tabu so‘zlar fenomenidan tortib, zamonaviy globalizatsiya va internet davridagi sleng, argo, jargonlarning tez tarqalish mexanizmlari har taraflama tahlil etilgan. Tadqiqotda chegaralangan leksikaning nutqiy faollik, madaniy boylik va ijtimoiy submadaniyatlarni ifodalash, realistik badiiy tasvirlarni yaratish kabi vazifalari ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, argo, sleng va boshqa norasmiy qatlamlarni adabiy tilga integratsiya qilish, tarjimada yuzaga keladigan muammolar va kelgusida ushbu mavzuni chuqur tadqiq qilish istiqbollari ham bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: chegaralangan leksika, argo, jargon, sleng, dialektizm, tabu so‘zlar, ijtimoiy tabaqalanish, madaniy omillar, psixologik omillar, tarixiy taraqqiyot.

Аннотация. В данной статье рассматриваются источники возникновения и историческое развитие так называемой «ограниченной лексики», объединяющей такие категории, как арго, жаргон, сленг, диалектизмы и табуированные слова в узбекском языке. Автор подробно описывает влияние социальных, культурно-психологических и историко-политических факторов на формирование и эволюцию ограниченной лексики. Особое внимание уделяется тому, как эта лексика отражает реалии общества, позволяет различным группам выражать свою идентичность и протест, а также расширяет стилистический диапазон языка в литературе и медиа. Анализируется роль глобализации и Интернета, способствующих стремительному распространению сленга и других форм неформальной лексики. Автор делает выводы о том, что ограниченная лексика – важная часть динамики языка, нуждающаяся в дальнейшем комплексном изучении как в лингвистическом, так и в социокультурном аспектах.

Ключевые слова: ограниченная лексика, арго, жаргон, сленг, диалектизмы, табуированные слова, социальная стратификация, культурно-психологические факторы, историческое развитие, перевод и адаптация.

Annotation: This article discusses the emergence and historical development of restricted vocabulary in the Uzbek language context, encompassing such categories as argo (secret slang), jargon (professional or specialized language), slang (informal, rapidly changing expressions), dialectisms (regional language features), and taboo words (lexically censored or restricted forms). The author emphasizes the interplay of social stratification, cultural-psychological factors, and historical-political processes in shaping and continuously modifying these lexical layers. Particular attention is given to how restricted vocabulary reflects social realities, allowing various groups to express identity, dissent, or subcultural belonging. The role of globalization and the Internet in accelerating the spread of slang and other informal registers is also analyzed. Ultimately, the article concludes that restricted vocabulary constitutes a vital and dynamic element of linguistic evolution, meriting further study not only from a linguistic perspective but also from sociocultural and historical viewpoints.

Keywords: restricted vocabulary, argo, jargon, slang, dialectisms, taboo words, social stratification, cultural and psychological factors, historical evolution, translation and adaptation

KIRISH

Har qanday tillar sistemasida “chegaralangan leksika” deb ataladigan maxsus qatlam mavjud bo‘lib, u odatiy adabiy til me‘yorlaridan chetga chiqadigan, ma‘lum ijtimoiy guruh, hudud yoki madaniy kontekst bilan bog‘liq so‘z va iboralar majmuasini o‘z ichiga oladi. Ushbu leksik qatlamga argo, jargon, sleng, dialektizm, tabu so‘zlar, professionalizmlar, vulgarizmlar kabilar kiradi. Ayni shu leksik birliklar jamiyatning boy madaniy, ijtimoiy va psixologik ko‘rinishlarini ifoda etishda, real hayot manzaralarini to‘liqroq tasvirlashda muhim rol o‘ynaydi.

“Chegaralangan” atamasi, avvalo, bu leksikaning adabiy til doirasida to‘liq qabul qilinmaganligi yoki boshqa sabablarga ko‘ra “chegaraga olinganligi”dan dalolat beradi. Masalan, argo – jinoyatchilar, ko‘cha san’atkorlari yoki ijtimoiy marginal guruhlarning yashirin nutqidan paydo bo‘lib, faqatgina o‘sha guruh tomonidan tushuniladigan kod bo‘lishi mumkin. Yoki kasbiy jargon – tibbiyot, jurnalistika, sport, IT kabi maxsus sohalarning tor doirada ishlatiladigan termin va iboralaridan tashkil topadi. Shu bilan birga, dialektizm – ma‘lum bir hudud yoki viloyatga xos leksik birliklar bo‘lsa, sleng – yoshlar yoki norasmiy muloqot doirasiga xos dinamik (o‘zgaruvchan) so‘z boyligi sanaladi. Tabu so‘zlar esa jamiyatda muayyan axloqiy, diniy yoki psixologik sabablarga ko‘ra senzura ostida turadigan ifodalar hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – chegaralangan leksikaning paydo bo‘lish manbalari va uning istorik (tarixiy) taraqqiyoti haqida batafsil fikr yuritishdir. Tilshunoslikda bu masalaga nisbatan bir qator ilmiy yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning barchasi chegaralangan leksika ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar ta‘sirida shakllanib, doimiy ravishda o‘zgarib, boyib borishini ta‘kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maqola doirasida tilshunoslikdagi chegaralangan leksikaga oid ilmiy ishlar, jumladan, o‘zbek tili hamda xorijiy adabiyotlardan misollar keltirilgan. Labovning sotsiolingvistik tadqiqotlari argo va slengning ijtimoiy guruhlar nutqidagi o‘rnini ochib bergan bo‘lsa, Xudoyberganova (2019) slengning yoshlar orasidagi dinamik ko‘rinishlarini ko‘rsatadi. G‘ulomov (2018) o‘zbek tilida argo shakllanishining leksik-semantik jarayonlarini chuqur o‘rganib, ularning ijtimoiy-lingvistik ahamiyatini yoritadi. Rasmiy “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa ko‘plab dialektizm va kasbiy jargonlar qayd etilgan bo‘lib, ularni adabiy til me‘yorlari bilan solishtirish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, Reformatskiy (1967) kabi lingvistlarning umumiy tilshunoslikka oid tadqiqotlari chegaralangan leksikaning nazariy negizlarini tushunishga yordam beradi.

Mazkur maqolada chegaralangan leksikaning tadqiq etilishida to‘rtta asosiy metodologik prinsip uyg‘un holda qo‘llanildi. Avvalo, teoretik tahlil doirasida bu mavzu bo‘yicha mavjud ilmiy manbalar va birlamchi adabiyotlar (lingvistik tadqiqotlar, sohaviy maqolalar) o‘rganilib, ularning nazariy asosi chuqur tahlil qilindi. Keyin tarixiy yondashuv yordamida qadim jamiyatlardan tortib hozirgi davrgacha bo‘lgan ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillarning chegaralangan leksika shakllanishi va rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’siri izchil ko‘rib chiqildi.

Shundan so‘ng, deskriptiv uslub asosida argo, jargon, sleng, dialektizm, tabu so‘zlar singari turli termin va misollar keltirilib, ularning lingvistik va ijtimoiy xususiyatlari har taraflama tavsiflandi. Nihoyat, qiyosiy tahlil bilan ushbu turdagi leksik birliklarning bir-biri bilan o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanib, jamiyat hayotidagi o‘rni izohlandi. Shu tariqa, barcha metodik yondashuvlar uyg‘unligi natijasida chegaralangan leksikaning mazmun-mohiyati va tarixiy taraqqiyoti to‘laqonli yoritildi.

NATIJALAR

Tilshunoslikda “chegaralangan” atamasi bilan ifodalanadigan leksika, keng ma’noda, rasmiy adabiy til normasi chetidagi so‘z va iboralardir. Bunday so‘zlar jamiyatda doim ham qabul qilinmasligi, senzura qilinishi yoki ma’lum guruhdagina ishlatilishi bilan ajralib turadi. Lingvistlar ushbu so‘zlar to‘plamini turli atamalar bilan ta’riflaydilar: “ekspressiv leksika”, “norasmiy leksika”, “irqiy yoki ijtimoiy jihatdan cheklangan leksika” va h.k. Biroq ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy belgi – adabiy me’yordan chetga chiqish va maxsus qo‘llanilishdir.

Chegaralangan leksika tarkibi ancha keng bo‘lib, quyidagi asosiy turlarni qamrab oladi:

- Argo - maxfiy yoki cheklangan ijtimoiy guruh (jinoyatchilar, tilanchilar, yer osti harakatlari, kontrabandachilar, ayrim san’atkorlar) nutqida shakllangan “kodlangan” so‘z va iboralar;

- Jargon - kasbiy yoki ijtimoiy soha (tibbiyot, sport, harbiy, IT va h.k.) doirasida shakllangan, tor mutaxassislik ehtiyojlariga xizmat qiluvchi terminlar, qisqartmalar va ifodalar;

- Sleng - norasmiy suhbatda, asosan, yoshlar yoki muayyan submadaniyatda keng qo‘llanadigan, rang-barang, tez o‘zgaruvchan so‘zlar majmui;

- Dialektizm - muayyan hudud yoki viloyatga xos so‘zlar, talaffuzlar va grammatik shakllar bo‘lib, adabiy til me‘yorida farqlanishi mumkin;

- Tabu so‘zlar - madaniy, axloqiy yoki diniy sabablarga ko‘ra senzura qilinadigan yoki cheklangan holda ishlatilishi mumkin bo‘lgan so‘zlar.

Bundan tashqari, vulgarizm (juda qo‘pol, haqoratomuz so‘zlar), professionallizm (muayyan kasbda ishlatiladigan, ammo ilmiy termin bo‘lmagan iboralar) kabi tarmoqlari ham mavjud.

MUHOKAMA

Chegaralangan leksika, avvalo, tillararo yoki jamiyatdagi “ichki” muloqot samaradorligini oshirish, o‘ziga xoslikni namoyish qilish, hissiy-ekspressiv ta’sirni kuchaytirish kabi qator funksiyalarni bajaradi. Masalan, argo ijtimoiy marginal guruhlar uchun maxfiylikni, alohida birdamlikni ta’minlasa, jargon kasbiy guruhda muloqotni tez, aniq va qulay qilishga xizmat qiladi. Sleng esa yoshlar nutqida erkinlik, norasmiylik, submadaniy tendensiyalarni namoyon etadi. Shuningdek, dialektizmlar mintaqaviy rang-baranglikni ko‘rsatib, badiiy asarlar yoki og‘zaki nutqda “mahalliy kolorit” yaratishi mumkin. Tabu so‘zlar esa jamiyatning madaniy me‘yorlari va axloqiy chegaralarini belgilab beruvchi leksik signal vazifasini o‘taydi.

Shunday qilib, chegaralangan leksika hech qachon “til chetida” yotgan, keraksiz yoki ahamiyatsiz qatlam emas. Aksincha, u jamiyatning ijtimoiy, madaniy, psixologik jarayonlarini chuqur aks ettiradi, hamda tilning jonli, doim o‘zgaruvchan hodisa ekanini namoyish qiladi.

Quyida 1-jadvalda chegaralangan leksikaning paydo bo‘lishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar – ijtimoiy, madaniy-psixologik hamda tarixiy-siyosiy omillar – yagona jadval shaklida umumlashtirib keltiriladi.

1-jadval.

Chegaralangan leksikaning paydo bo‘lish manbalari.

Bo‘lim	Qisqacha mazmun
Ijtimoiy omillar	- Jamiyatda turli guruhlar (kasbiy, mafkuraviy, yosh avlod va hokazo) mavjud bo‘lib, har biri o‘zaro muloqotda adabiy til me‘yorlaridan chetga chiqishi mumkin; - Tibbiyot, huquq, harbiy, muhandislik va IT kabi sohalarida jargon rivojlanishi; - Jinoyatchilar, giyohvandlar, ko‘cha san’atkorlari argo yoki xos sleng yaratuvchilari; - Ijtimoiy tarmoqlar, memlar, musiqiy janrlar orqali tarqaladigan sleng manbai.
Madaniy va psixologik omillar	- O‘ziga xoslik, norozilikni ifodalash, rasmiylikka qarshilik qilish. Yoshlar norasmiy sleng orqali avlodlar o‘rtasidagi chegarani chizadi; - Ijtimoiy norozilik yoki hukmron tizimni mensimaslik kayfiyatida argoning maxfiylik quroli sifatida yuzaga kelishi; - Hissiy (qo‘rquv, hurmat) yoki ma’naviy sabablarga ko‘ra ba’zi mavzularni bevosita nomlashdan qochish. Natijada evfemizmlar va muqobil ifodalar shakllanishi.
Tarixiy-siyosiy omillar	- Mahalliy yer osti harakatlarining argodan foydalanishi, argo mafkuraviy qarshilik ramziga aylanishi;

	- Turli xalqlar o‘rtasidagi so‘z almashinuvi, ayrim so‘zlarning “norasmiy” tus olishi va tilning chegaralangan leksik qatlamiga qo‘shilishi; - Rasmiy tilni tartibga solish siyosati natijasida ayrim qatlamlar “adabiy” yoki “me‘yoriy”, boshqalarining esa “chetga surilgan” yoki “chegaralangan” deb topilishi.
--	---

Har qanday tilda so‘z o‘yinlari, kulgi, parodiya, hazil-mutoyiba va poetik ijod sababli ham yangi, noodatiy so‘zlar tug‘iladi. Ba‘zan shoirlar yoki yozuvchilar, dramatik asarlar mualliflari biron bir ijodiy uslubiy maqsad bilan tilda yo‘q bo‘lgan yangi iboralar yaratadilar, yoki mavjud so‘zlarni qasddan buzib, sleng tarzida keltiradilar. Keyin esa bu iboralar jamiyatda ommalashadi. Bu jarayon ham chegaralangan leksikaning tug‘ilish manbalaridan biridir.

Tildagi cheklangan leksik qatlamning tarixiy ildizlari juda qadimiydir. Qadim jamiyatlarda, masalan, totemizm va animizm davrlarida ayrim so‘zlarni bevosita aytish taqiqlangan (“tabu”) holatlar keng tarqalgan edi. Ba‘zi diniy e‘tiqodlarga ko‘ra, muqaddas, xatarli yoki yomon hodisalarni nomlash ularning real hayotda ro‘y berishiga sabab bo‘ladi, degan ishonch bo‘lgan. Shuning uchun “yirtqich hayvon”, “ofat”, “kasallik” kabi tushunchalar metaforik yoki bilvosita nomlar orqali ifodalangan. Bu kabi so‘zlar ustidan “tabu” joriy etilgan. Ushbu diniy-psixologik sabablar til tarixining eng qadim bosqichlaridanoq tabu leksikasini keltirib chiqargan.

Shuningdek, maxfiy guruhlar – shamans, sehrgarlar, ruhoniylar – o‘zaro sir tutiladigan amallar, duo va marosimlar uchun alohida so‘zlar ishlatishgan. Bu so‘zlar oddiy xalq orasida aytilmasligi, yoki aytilsa ham tushunarsiz shaklda aytilishi mumkin edi. O‘sha paytlardanoq “maxfiy” lisoniy qatlam paydo bo‘la boshlagani ehtimoldan xoli emas.

Yozma adabiyot va markaziy hukumatlar kuchaya boshlagan davrda, rasmiy maktablar yoki diniy ustozlar (masalan, cherkov, madrasa) til me‘yorlarini belgilay boshladilar. Ehtimol, o‘sha paytgacha xalq tilida keng qo‘llanadigan ba‘zi so‘zlar “nopok” yoki “odobsiz” deb topilgan, rasmiy hujjatlarda yoki diniy kitoblarda qo‘llashdan cheklangan. Shu tariqa, adabiy tildan chetga surilgan ifodalar “chegaralangan” leksika sifatida shakllanib boraverdi.

Shu bilan birga, o‘rta asrlarda turli savdogarlar, dengizchilar, harbiylar, shuningdek, zodagonlar va oddiy xalq o‘rtasidagi muloqotda turli leksik to‘qnashuvlar bo‘lib o‘tgan. Masalan, Xitoydan Yevropaga, Markaziy Osiyodan Yaqin Sharqqa, Hindistondan Rossiya hududiga qadar bo‘lgan karvon yo‘llari bo‘ylab savdogarlar o‘ziga xos “savdo jargoni” yaratib oldilar. Bunda ular turli tillardan kirib kelgan so‘zlarni soddalashtirgan, qisqartirgan, adabiy normalarini buzib “aralashcha” shakllar hosil qilgan. Natijada “jargon” sohasida katta o‘zgaruvchanlik yuzaga kelgan.

Uyg‘onish davri (XIV–XVI asrlar) Yevropada ilm-fan va san‘at taraqqiyoti, matbaachilik va adabiy tillarning shakllanishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayon rasmiy til hamda ilmiy, adabiy nutqqa e‘tibor kuchayishiga sabab bo‘ldi. Shu bilan birgalikda, oddiy xalq tili (“vulgar” til, “xalqona” nutq) va yuqori jamiyat a‘zolari nutqi o‘rtasidagi farq yanada aniqroq bo‘lib qoldi.

Rasmiy adabiy tilga kirmagan so‘zlarning ko‘pi asta-sekin “pastki” qatlam, ya’ni chegaralangan leksika sifatida tasnif qilina boshladi. Ba’zi o‘rta asr lug‘at tuzuvchilari yoki filologlar bunday “odobsiz” so‘zlarni lug‘atlarga kiritmaslikka harakat qilishgan, shu bois ular uzoq vaqt ommaviy lug‘at boyligidan “tashqarida” qolgan.

Sanoat inqilobi (XVIII–XIX asrlar) davrida shaharlar o‘sdi, sanoat korxonalari paydo bo‘ldi, ishchilar sinfi shakllana boshladi. Ushbu yangicha ijtimoiy muhitda ham kasbiy jargonlar, ishchilar slengi, zavod argo unsurlari yuzaga keldi. Masalan, ko‘mir konlaridagi ishchilar, temir yo‘l xizmatchilari, dengizchilar o‘ziga xos leksikani shakllantirdilar. O‘sha paytda jamiyatda bu “ishchilar tili”ni qo‘pol, past darajali nutq sifatida qabul qilish, adabiy til bilan taqqoslaganda uni “cheklanadigan” hodisa deb qarash hollari keng tarqalgan.

XX asrda mass-medialar, radio, televideniye va keyinroq internetning paydo bo‘lishi bilan chegaralangan leksikaning tarqalish sur‘ati beqiyos darajada oshdi. Avval ayrim guruhlar, submadaniyatlar yoki hududiy doirada cheklanib kelgan leksik birliklar badiiy asarlar, gazeta va jurnallar, radio-dasturlar va kino orqali butun jamiyatga yoyila boshladi. Ayniqsa, sleng bunday ommaviy madaniyat kanallari orqali butun dunyoga tarqaladigan hodisaga aylandi. Shu bilan birga:

- Jinoyatchilar argosi endilikda kinofilmlar, detektiv asarlar va internetdagi hikoyalar tufayli keng ommaga tanish bo‘ldi. Natijada, uning “maxfiylik” funksiyasi zaiflashib, ko‘proq ekspressiv vazifa bajaradigan leksemalar sifatida qabul qilina boshladi;

- Jargon – ayniqsa, axborot texnologiyalari (IT) sohasidagi ifodalar, qisqartmalar, inglizchadan kirib kelgan terminlar – zamonaviy nutqda juda ommalashib, hatto adabiy tilga singa boshladi (“internet”, “onlayn”, “oflayn”, “chat”, “blog”, “post”, “like” va hokazo);

- Sleng – yoshlar submadaniyatining asosiy ifodasi, pop-musika, ijtimoiy tarmoqlar memlari tufayli qisqa vaqt ichida lokal chegaradan chiqib, global miqyosda tarqaladi. Ba’zan butun dunyo bo‘ylab bir necha oy ichida “trend”ga aylanadigan so‘zlar kuzatiladi;

- Dialektizm – migratsiya, ichki ko‘chish, turli hududlardan kelgan aholi aralashuvi natijasida adabiy tilda kuchli namoyon bo‘lishi yoki aksincha, o‘sha hududning o‘zida ham sekin-asta yo‘qolib borishi mumkin. Zamonaviy sharoitda ba’zi dialektizm yirik shaharlarda “sleng” darajasiga ham ko‘tarilishi mumkin;

- Tabu so‘zlar esa avvalgidek axloqiy yoki madaniy cheklovlar ta’sirida qolayotgan bo‘lsa-da, ommaviy madaniyat va badiiy asarlar, internetning “sensura kamroq” muhiti tufayli ma’lum darajada jamiyatga kirib kelishi osonlashdi. Shu bilan birga, har doim “taqiq” hissi va bahsli munosabatlar mavjudligicha qolaveradi.

XXI asrda esa globalizatsiya va internetning kuchayishi bilan til aralashuvi (translingvizm) keng tarqaldi. Har turli submadaniyat, fandom, musiqiy yo‘nalish, o‘yinlar jamoasi – barchasi o‘z slengini yaratadi va uni global platformalar (Discord, Telegram, Reddit, Twitter va boshqalar) orqali dunyoning istalgan chekkasiga yoyadi. Demakki, chegaralangan leksika jadallik bilan shakllanib, o‘z ichiga turli lingvistik manbalarni singdirib boradi.

Ko‘p hollarda chegaralangan leksikadagi so‘zlar adabiy tilda mavjud bo‘lgan shakllarni o‘zgacha, toraytirilgan yoki butunlay boshqacha ma’noda ishlatish orqali paydo bo‘ladi. Masalan, “mushak” so‘zi adabiy tilda ko‘pchilikka bir xildagi manoni bildirsa, submadaniyat doirasida u tamoman boshqa (bijanak, kinoya yoki sleng) ma’noni ifodalashi mumkin. Vaqt o‘tishi bilan bunday ma’noviy “siljish” asosiy oqimga ham kirib borishi ehtimoldan xoli emas.

Argo va slengda ko‘pincha ataylab so‘zlarning fonetik shakli buziladi yoki teskariga o‘qiladi, bo‘g‘inlar almashtiriladi, so‘z qisqartiriladi. Bu – maxfiylik yoki o‘ziga xos hazil-mazao ko‘rinishi. Tarixiy jarayonda ba’zi buzilgan so‘zlar shu taxlit ommalashib, adabiy tilda ham ko‘zga tashlanadigan darajada qo‘llanishi mumkin.

Ko‘plab sleng va jargon so‘zlari metaforik ma’noda tug‘iladi. Masalan, “uchmoq” (adabiy tilda uchish amali) slengda “aqlini yo‘qotmoq”, “hayratlanmoq”, “kayf qilmoq” kabi turli ma’nolarni bildirishi mumkin. Tarixan bunday metafora ommalashgach, me’yoriy lug‘atga ham kiritilishi ehtimoli mavjud.

Globalizatsiya tufayli bitta tilda so‘zlashuvchilar boshqa tillardan so‘zlarni olib, ularni norasmiy shaklga moslab “aralashcha” so‘zlar yaratishi odatiy holdir. Bu hodisa sleng va jargon paydo bo‘lishining eng jadal mexanizmlaridan biridir. Masalan, o‘zbek tilida “like bosmoq”, “comment yozmoq” kabi anglizmlar slengda yoki norasmiy nutqda keng tarqalgan. Dastlab ular “cheer” yoki “xakerlik”, “gugllash” kabi hybrid shakllarda qo‘llanib, keyinchalik muayyan kirill-lotin almashinuvi yoki fonetik moslashuv orqali tilga singib ketishi mumkin.

Chegaralangan leksika asosan jamiyatdagi “norma” va “chetga chiqish” o‘rtasidagi muvozanatni aks ettiradi. Bir tomondan, rasmiy adabiy til jamiyat tomonidan ma’qullangan me’yorlarni ifoda etadi. Ikkinchi tomondan, bu me’yorlarni buzish yoki chetlashish – argo, sleng, jargon va hokazo shakllarni paydo qiladi. Jamiyat “nomunosib” deb topgan so‘zlar, odatda, senzura qilinadi yoki jamoatchilik tanqidiga uchraydi. Ammo shu bilan birga, bu “nomunosib”lik ushbu so‘zlarni ishlatuvchilar uchun shu so‘zlarni “jamoaviy birdamlik ramzi”ga aylantirishi ham mumkin.

Chegaralangan leksika guruh ichida birdamlikni, “biz” hissini yaratish bilan birga, begonalarga tushunarsiz yoki noqulay bo‘lib, ularni “ular” toifasiga ajratib qo‘yadi. Masalan, kasbiy jargonni tushunmaydigan kishi shu kasb sohasi bilan muloqotda qiyinchilikka uchraydi. Yoki jinoyatchilar argosini bilmaydigan shaxs ularning yashirin suhbatlarida “chetlangan” bo‘lib qoladi. Natijada, til bu yerda ijtimoiy eksklyuziya vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy sharoitda ommaviy madaniyat (pop-musika, kinolar, seriallar, realiti-shoular) va ijtimoiy tarmoqlar chegaralangan leksikaning ijtimoiy hayotini tubdan o‘zgartirib yubordi. Yangi so‘zlar rekord tezlikda tarqaladi, aylanma jarayondan o‘tadi, ba’zilar “virus kabi” butun dunyoga yoyiladi, ba’zilar esa tezda unutiladi. Bu jarayonda:

- Sleng eng tez jadal rivojlanadi va tarqaladi;
- Jargon kasb va soha doirasidan tashqariga chiqib, keng omma orasida shu soha bilan bog‘liq termin sifatida tanilib qolishi mumkin;

– Argo ommaviy san’atkorlarning qo‘shiqlarida yoki kinolarda ishlatilib, “brend”ga aylanishi va butunlay boshqacha ma’no bilan adabiy tilda ham paydo bo‘lishi mumkin;

– Tabu so‘zlar internetda nisbatan senzurasiz muhiti tufayli ommalashishi yoki memlar orqali istehzoli shaklga keltirilishi mumkin.

Natijada, jamiyatda chegaralangan leksikaning “chegaralari” ham o‘zi ham o‘zgaruvchan: kecha taboo bo‘lgan ibora bugun “kulgili mem” sifatida qabul qilinishi ehtimoldan xoli emas.

Yozuvchilar va shoirlar chegaralangan leksikadan foydalangan holda:

– Personajlarning ijtimoiy mavqei, psixologik holati va nutqiy xususiyatlarini aniqroq aks ettiradilar;

– Muayyan davr, mintqa yoki submadaniyatning “ruhi”ni jonli tasvirlab, o‘quvchida kuchli realistik taassurot uyg‘otadilar;

– Uslubiy boylikka erishish va badiiy ifodaviylikni kuchaytirish maqsadida qo‘llanadilar.

Masalan, Chingiz Aytmatov asarlarida qirg‘izcha dialekt so‘zlari, Ernest Xeminguey asarlarida turli slenglar, Viktor Gyugo romanlarida parijscha argo unsurlari uchraydi. Bunday holatlar asarning “hayotiy” bo‘lishida katta ahamiyatga ega. Biroq ayrim holatlarda haddan ziyod chegaralangan leksika ishqibozlari kitobxonlar e’tiroziga sabab bo‘lishi yoki nasriy matnni tushunishni qiyinlashtirishi mumkin. Shu bois, mualliflar ko‘p hollarda ushbu uslubni me’yorida ishlatishga harakat qiladilar.

Radio, televideniye, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda chegaralangan leksika foydalanish masalasi doimiy ravishda bahsli bo‘lib keladi. Bunda:

– Rasmiy yoki jamoat axborot vositalari odatda, adabiy norma va senzura me’yorlariga qat’iy rioya qiladi, chunki ularning ommaviy auditoriyaga qaratilganligi javobgarlik talab etadi. Tabu so‘zlar ko‘pincha senzura qilinadi, argo yoki sleng bo‘lsa, “ko‘chmasdan” yumshoqroq sinonimlar bilan almashtiriladi.

– Norasmiy onlayn platformalar (forumlar, bloglar, podkastlar) esa nisbatan erkin bo‘lib, ba’zan chegara bilmas darajada turli sleng, argo va hatto tabu so‘zlar bilan to‘yingan bo‘lishi mumkin.

Ommaviy madaniyat yetakchiligidagi bu jarayon kuchaygani sari, jamiyatdagi chegara chizig‘i ham noaniq bo‘lib boraveradi. Ko‘pchilik kishilar orqavarotda “nopisand” so‘zlarni ishlatish orqali e’tibor jalb qilmoqchi bo‘lishadi yoki shunchaki davr talabi, “trend” oqimiga ergashishadi. Natijada, adabiy til me’yorlarini himoya qilish masalasi dolzarb tus oladi.

Chegaralangan leksika bilan bog‘liq eng murakkab masalalardan biri – tarjimadir. Bir tildagi argo yoki slengning boshqa tilga o‘zgacha uslubiy ta’sir ko‘rsatadigan sinonimini topish oson emas. Ba’zan ma’lum madaniyatga xos bo‘lgan “kod”ni boshqa madaniyat egalari tushunmasligi mumkin. Misol uchun:

– Argo so‘zning maxfiylik va guruhilik funksiyasi, tarjimaga tushgach, yo‘qolib ketishi mumkin;

- Slengdagi hazilomuz, oqimga mos ma’no boshqa madaniyatga mos tushmasligi yoki umuman ko‘chmasligi mumkin;
- Dialektizmni tarjima qilishda asli hududdagi kolorit, urf-odat, talaffuz xususiyati izsiz yo‘qolib ketishi ehtimoli bor;
- Tabu so‘zlar turli madaniyatlarga turlicha ta’sir qilishini ham inobatga olish kerak. Bitta jamiyatda “qo‘pol” emas, boshqa jamiyatda “keskin haqoratomuz” bo‘lishi mumkin.

Tarjimonlar shunday holatlarda kompensatsiya usulidan foydalanishadi. Ya’ni, bir joyda yo‘qolgan uslubiy effektni boshqa joyda muqobil ifoda bilan to‘ldirish, izohli tarjima berish yoki umuman yumshatish (neytrallashtirish) kabi yondashuvlar qo‘llaniladi.

Zamonaviy global dunyoda chegaralangan leksika taraqqiyotining yaqin va uzoq kelajakda qanday shakl olishiga doir taxminlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Sleng, argo, turli internet memlari jadal sur’atda paydo bo‘lib, zamon tezligida tarqaladi. Bu jarayon, ayniqsa, yosh avlod orasida adabiy til me’yorlarini ancha “silliq”lashtirib yuborishi yoki yangi me’yorlar shakllanishiga turtki bo‘lishi ehtimolga yaqin.

2. Kelajakda Google Translate kabi vositalar chegaralangan leksikani ham tarjima qilib bera boshlaydi. Biroq hozircha sun’iy intellekt uchun ham sleng, argo, kontekstual tabu so‘zlar kabi birliklarni to‘g‘ri idrok etish qiyin. Kelajakda bu sohada murakkab algoritmlar yaratiladi, biroq lingvistik nozikliklar baribir inson faktoriga bog‘liq bo‘lib qolishi mumkin.

3. Dastlab norasmiy yoki “qo‘pol” deb qabul qilingan ayrim so‘zlar vaqt o‘tishi bilan adabiy tilga integratsiya qilinaveradi. Bu jarayon, masalan, XX asr slengining ba’zi unsurlari XXI asr lug‘atlariga “norasmiy so‘z” belgisi bilan kiritilishi yoki rasmiy sur’atda qabul qilinishi bilan namoyon bo‘ladi.

4. Turli guruhlar – etnik, diniy, jinsiy ozchiliklar, yoshlar, zamonaviy kasb egalari – o‘ziga xoslikni ko‘rsatish uchun chegaralangan leksikadan ko‘proq foydalanishi mumkin. Bu ijtimoiy jarayonlar milliy tilni boyitadi, bir tomondan, unifikatsiya jarayoniga ham qarshi turadi.

5. Tabu so‘zlarning qo‘llanish doirasi, siyosiy to‘g‘rilik (political correctness) talablarining kuchayishi, ijtimoiy tarmoqlarda moderatsiya siyosati kabi omillar chegaralangan leksikaning keng yoki tor doirada qolishiga ta’sir qiladi. Kelajakda internet platformalaridagi senzura siyosati kuchaysa, norasmiy leksika yana “yopiq guruh”larda rivojlanishi mumkin.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar “chegaralangan leksika” tushunchasi til taraqqiyotining uzviy qismi ekanligini ko‘rsatadi. U hech qachon o‘tmishda ham, hozirgi paytda ham “ortiqcha” yoki “keraksiz” qatlam bo‘lmagan. Aksincha, chegaralangan leksika jamiyat hayotining turli sohalarida yangi ma’no, yangi uslub va boy ifodaviy imkoniyatlar yaratadi. Uning paydo bo‘lishiga quyidagi omillar sabab bo‘ladi:

- Ijtimoiy tabaqalanish – guruhliy nutq, kasb egalari jargoni, marginal guruhlar argosi va shu kabi qatlamlar vujudga keladi;
- Psixologik va madaniy qadriyatlar – tabu so‘zlar, metaforik ishlatish, norasmiy ifodalar jamiyatning an’anaviy va axloqiy me’yorlari bilan bog‘liq tarzda shakllanadi;

– Tarixiy-siyosiy jarayonlar – tillararo aloqalar, urushlar, mustamlakachilik, uyg‘onish va islohotlar davrida ayrim so‘zlar tilga kirib, keyinchalik norasmiy shaklga o‘tib ketadi yoki aksincha, adabiy tilga qo‘shilib boradi;

– Tilning tabiatiga xos ijodkorlik – so‘z o‘yinlari, buzish, qisqartirish, gibridlashuv kabi jarayonlar orqali yangi, noodatiy leksemalar vujudga keladi;

– Globalizatsiya va raqamli inqilob – internet, ijtimoiy tarmoqlar, pop-madaniyat chegaralangan leksikaning tarqalishi va o‘zgarishlarini misli ko‘rilmagan darajada tezlashtirdi.

Tarixiy jarayonga nazar tashlar ekanmiz, chegaralangan leksika qadim marosimlardan tortib bugungi zamonaviy virtual jamoalargacha hamisha o‘z shaklini o‘zgartirib, boyib, ba‘zan “ruxsat etilgan” doiraga chiqib, ba‘zan qayta chekinish qiladi. Bu doimiy harakatchanlik, tiriklik, xilma-xillik tilning va jamiyatning yangilanib turishiga hissa qo‘shadi.

Umumiy xulosa shuki, chegaralangan leksika – bu jamiyatning nutqiy faolligini va lingvistik boylikni saqlab turuvchi va doimo boyituvchi qudratli omildir. Uning paydo bo‘lish manbalari ham, tarixiy evolyutsiyasi ham insoniyat sivilizatsiyasining barcha bosqichlarida sezilib turadi. Qadim e‘tiqodlar, o‘rta asr senzuralari, sanoat inqilobi, XX asr global jarayonlari – bularning barchasi chegaralangan leksika taraqqiyotida rang-barang iz qoldirgan. Bugungi kunda internet orqali tilning bu qatlamini doimiy ravishda kuzatish, tadqiq qilish, lug‘atlashtirish, nazariy tushuntirish va amaliy jarayonda hisobga olish – zamonaviy tilshunoslikning muhim vazifasiga aylanib bormoqda.

Shuning uchun, chegaralangan leksikani “odobsiz” yoki “keraksiz” qatlam sifatida inkor qilish o‘rniga, uni anglash, nazariy jihatdan tushunish, tarixiy ildizlarini o‘rganish va adabiy-me‘yoriy tildagi o‘rni haqida mulohaza yuritish maqsadga muvofiq. Zero, til – bu jamiyatning eng muhim boyligidir, uning har qanday sathi, jumladan, norasmiy va maxfiy qatlamlari ham inson tafakkurining turfa yuzlarini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Labov, U. Sotsiolingvistik namunalari. – Nyu-York: University of Pennsylvania Press, 1972.

2. Xudoyberganova, M. “Slengning yoshlar orasidagi ijtimoiy-funksional tahlili.” Filologiya masalalari, 2019, №2, b. 45–51.

3. G‘ulomov, O. O‘zbek tilida argo leksikasi (shakllanishi va lingvistik tahlili). – Toshkent: Fan, 2018.

4. Reformatskiy, A. A. Vvedeniye v yazykoznaniye. – Moskva: Prosveshcheniye, 1967.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006–2008.

6. Khayotovna, A. G. (2023). The Representation of the Limited Lexicon in French Language in Works of Art. INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE LEARNING AND APPLIED LINGUISTICS, 2(3), 99-102.

7. Akhmedova Gulnoza Hayot Qizi. (2022). Literary language and classification of functional styles in French. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 8, 19–22.